

XIX. YÜZYIL OSMANLI SUDAN’INDA MODERNLEŞME HAMLELERİ

Eininas Awad Alla Mohammed KARSHOUM - H. Mustafa ERAVCI***

Özet

Modernleşme" ve "çağdaşlaşma" kavramları, XIX. yüzyılın en belirgin özelliklerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Ekonomik ve sosyal modernleşme, dünyanın birçok bölgesinde geleneksel feodal yapının çözülmesinde merkezi bir rol oynamıştır. Bu makale, Osmanlı Devleti’nin XIX. yüzyılda Sudan’a getirdiği modern sistemleri incelemeyi amaçlamaktadır. Özellikle idare, üretim, kamu hizmetleri ve iletişim alanlarında gerçekleştirilen modernleşme hamlelerine odaklanılmaktadır. Makalede, ikincil kaynaklara dayanan tarihsel, analitik ve betimleyici bir yöntem benimsemektedir. Ayrıca Osmanlı arşivlerinden elde edilen bazı belgeler ile Mısır’daki bazı kaynaklarda yer alan Arapça belgeler gibi birincil kaynaklardan da yararlanılmıştır.

Araştırma sonuca göre, bu reformların temel amacı Sudan’ın ekonomik kaynaklarını kullanarak, merkezi Mısır olan güçlü bir imparatorluk kurma hedefi doğrultusunda Mehmet Ali Paşa’nın projesine hizmet etmektir. Her ne kadar bu politikalar doğrudan Sudan’ı modernleştirmeyi hedeflemese de, uygulanan reformlar Sudan’da modern bir devlet yapısının temelini atmış, sosyal, ekonomik ve idari gelişmelere zemin hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Sudan, Mısır, Modernleşme.

MODERNIZATION EFFORTS IN OTTOMAN SUDAN IN THE 19TH CENTURY

Abstract

The concepts of "modernization" and "contemporization" stand out as one of the most prominent features of the 19th century. Economic and social modernization played a central role in the dismantling of traditional feudal structures in many parts of the world. This article aims to examine the modern systems introduced by the Ottoman Empire to Sudan in the 19th century, with a particular focus on modernization efforts in the fields of administration, production, public services, and communication. The article adopts a historical, analytical, and descriptive methodology based on secondary sources. In addition, it makes use of primary sources, including some documents obtained from the Ottoman archives and Arabic documents found in certain Egyptian sources.

According to the article’s findings, the primary purpose of these reforms was to serve Mehmet Ali Pasha’s project of establishing a strong empire centered in Egypt by exploiting Sudan’s economic resources. Although these policies were not directly aimed at modernizing Sudan itself, the implemented reforms laid

* Doktora Öğrencisi, AYBU İTBF Tarih Bölümü, dagash1984@gmail.com, Orcid. 0000-0003-0908-9112

** Prof.Dr. AYBU İTBF Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, hmeravci65@gmail.com, Orcid. 0000-0002-9092-8448

the foundation for a modern state structure in Sudan and paved the way for social, economic, and administrative development.

Key Word: Ottoman, Sudan, Egypt, Modernization.

Giriş

Osmanlılar, Sudan'ı XVI. yüzyıl ikinci yarısından başlayarak XIX. yüzyılın sonlarına kadar uzun bir dönem boyunca yönetmişlerdir. Bu dönem iki ana aşamaya ayrılabilir. İlk aşama, XVI. yüzyılda Özdemiş Paşa'nın önderliğinde başlamış ve Afrika'daki en önemli Osmanlı eyaletlerinden biri olan Habeş Eyaleti'nin kurulmasıyla şekillenmiştir. Bu dönemde Osmanlı yönetimi, Sudan'ın sadece kuzey ve doğu bölgelerinde etkili olabilmiş, ülkenin tamamı üzerinde tam bir hâkimiyet kurulamamıştır. İkinci aşama ise bu çalışmanın esas konusunu oluşturmaktadır. XIX. yüzyılın başlarında, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın liderliğinde başlamış ve tarihsel olarak "Türk-Mısır yönetimi dönemi" olarak adlandırılmıştır. Bu dönem, Mehmed Ali Paşa'nın askeri ve idari hâkimiyetiyle başlayıp Hıdiv Tevfik döneminde (1867) fiilen sona ermiş, 1884 yılında ise Mehdi hareketi güçlerinin ülkeye hâkim olmasıyla resmen kapanmıştır.

XIX. yüzyılın başlarına kadar Sudan'daki siyasi ve idari yapı, atalara dayanan geleneklere ve kabile sistemine dayanan sultanlıklar ve yerel şeyhlikler tarafından yönetilmekteydi. Merkezi bir idare yapısı ya da modern anlamda gelişmiş bir altyapı mevcut değildi. Tarım, ulaşım ve iletişim gibi alanlarda geleneksel yöntemler kullanılmaktaydı. Bu çalışma, Osmanlı – Mısır yönetimi döneminde, özellikle XIX. yüzyılda Sudan'da yaşanan modernleşme süreçlerini, idari reformları, tarımsal üretim düzenlemelerini, ulaşım ağındaki gelişmeleri ve iletişim alanındaki dönüşümleri incelemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca bu reformların uygulanmasına neden olan faktörleri ve Sudan toplumuna olan sosyal, siyasi ve ekonomik etkilerini analiz etmeyi hedeflemektedir. Makale, tarihsel betimleyici ve analitik bir yöntemle hazırlanmış olup, çeşitli ikincil kaynakların yanı sıra sınırlı sayıda birincil kaynağa, özellikle Osmanlı arşivlerinden elde edilen bazı belgelere ve döneme ait Mısır kaynaklarına dayanmaktadır. Bununla birlikte, söz konusu döneme ilişkin Osmanlı belgelerinin nadir bulunması, bu alandaki araştırmaların karşılaştığı temel zorluklardan biridir.

Modernizm, genel anlamda, feodal yapının çözülmesiyle birlikte XVII. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da meydana gelen sosyal, siyasal ve ekonomik alandaki köklü değişimleri anlatan bir kavramdır. Batı Avrupa'da yaşanan yapısal değişiklikleri ifade eden modernleşme, kısa sürede hemen hemen tüm dünyayı etkisi altına almış ve dünyanın geri kalan kısmı için izlenmesi gereken bir yol, bir model haline gelmiştir. Bu anlayışa göre, Batı Avrupa gelişmişlik ve kalkınmışlık modeli olarak kabul edilir ve onun seviyesine ulaşmak, o toplumun geçirdiği aşamaları takip etmekle mümkün olacaktır. Bu bakımdan modernleşme, sosyolojik bir olgu olmanın yanı sıra ideolojik anlamlar da taşıyan bir kavramdır¹. Bununla beraber bu değişim XVII. yüzyılda Avrupa'da başlayarak tüm dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimleri olarak ortaya çıkmıştır². XIX. yüzyılda Osmanlı Sudanına tanıtılan modern sistemler, idari, üretim, bayındırlık ve iletişim başlıklı alanlarda kendini göstermektedir.

1. İdari Düzenlemeler

Mısır, Sultan I. Selim döneminde Osmanlı eyaleti haline gelmiş ve stratejik-ekonomik önemi nedeniyle Osmanlı eyaletleri arasında saygın bir konuma sahip olmuştur. Bu dönemde, Osmanlı kurumsal yapısıyla Memlûk döneminden miras kalan idari unsurların birleştiği yeni bir

¹ - Ramazan İde, *Osmanlı Modernleşmesi Açısından II. Abdülhamit Dönemi Eğitim Politikaları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, 2017, s.4.

² - İde, a.g.e., s.5.

yönetim sistemi kurulmuştur³. Ayrıca, Mısır, bu dönemde birçok beylerbeyi atanması yoluyla eyaletlerden biri olarak gelişimini sürdürmüştür. Diğer yandan XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, Mehmet Ali Paşa'yı resmen Mısır valisi olarak tanımıştı. Mehmet Ali Paşa, Osmanlı otoritesini temsil etmenin yanında, genel olarak Osmanlı politikalarıyla çalışmamaya de özen göstererek yarı bağımsız idari yetkiler kullanmıştı. Bu durum, Mısır'ın İstanbul'daki merkezî yönetimden coğrafi olarak uzak oluşu ve aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli iç sorunlarla karşı karşıya kalmasıyla açıklanabilir⁴. Mehmet Ali Paşa'nın yetkileri, Hicaz'daki Vahhabi hareketini bastırmadaki başarısının ardından daha da genişledi. Ardından, İsmail Paşa komutasında Sudan'a bir sefer düzenlenerek Func Sultanlığı ortadan kaldırıldı. Öyle ki 1863 yılında İsmail Paşa, Sultan Abdülaziz'e yazdığı bir mektupta, yıllık gelirlerin İstanbul'a aktarılması karşılığında Sevakin ve Massava limanlarının idari olarak Mısır'a bağlanmasını talep etmişti. Hatta Mehmet Ali Paşa'nın nüfuzu genişledikçe, Sudan üzerindeki egemenliği tropikal göller bölgesine kadar ulaştı ve Sudan'ın tamamı, her ne kadar nominal olarak Osmanlı yönetimine bağlı olsa da, fiilen onun denetimi altına girmiştir.

No: 1. Mehmed Ali Paşa döneminde Sudan'ın sınırları haritası⁵.

Sudan yönetiminin bu dönemi, Mehmed Ali Paşa ve halefleriyle başlamış ve Sudan'ın başkenti Hartum'un Mehdi İsyanı'nın eline geçtiği Hidiv Tevfik Paşa (1879-1892) dönemiyle sona ermiştir. Sudan

³ - Gülşen Ulukaya, “Osmanlı Devleti’nin Mısır’da Kurduğu Hükümet Sistemi”, *International Ankara Congress on Scientific Research IV*, (2022), s.981.

4 - Yahya Bağçeci, “İsyandan İtaate: Kavalalı Mehmet Ali Paşa Babıalı İlişkileri (1841-1849)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 32, Issue: 32, s.230.

⁵ - Zahra Gebril, 19. *Yüzyılda Sudanda Osmalı Hakimiyyetini Kültürel Etkileri*, Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi. 2022, s.121.

vilayetlerinde yönetimin kurulmasıyla birlikte, Mehmed Ali Paşa merkezi otoriteyi sağlamlaştırmayı ve devletin yönetim kurumları üzerindeki hâkimiyetini güçlendirmeyi amaçlayan bir dizi idari reform başlatmıştır⁶. Bu reformlar, idareyi modernleştirme ve devletin nüfuzunu sıkı denetimli, merkezi bir model doğrultusunda genişletme vizyonu çerçevesinde; organize bir bürokrasiye ve askerî yapıya dayanan modern bir devlet inşa etme çabasıyla şekillenmiştir.

Sudan'ın fethi sırasında, İsmail Paşa ve Mehmed Hüsrev el-Defterdar gibi fetih seferlerini yöneten ordu komutanları aynı zamanda yönetimden de sorumluydular. 1836 yılında Hurşid Paşa, Sudan Genel Valisi olarak atanmıştır. Vali, tüm bölgenin idaresinden ve denetiminden sorumluydu⁷. Bu dönemde Sudan, valisinin kontrolü altında idari olarak altı müdürlüğe ayrılmıştı⁸. Daha sonra bunlara ilaveten Taka (تكا) Müdürlüğü de kurulmuştu⁹.

No: 2. İsmail Paşa döneminde Sudan'ın Müdürlüklerinin haritası¹⁰.

Zaman zaman, bazı valilerin Sudan'ı Mısır'dan ayırıp bağımsız bir şekilde yönetme arzuları nedeniyle yönetim sistemi merkezîyetçilikten adem-i merkezîyetçiliğe (yerinden yönetime) dönüştürülüyordu. Ancak bu uygulamadan genellikle geri adım atılıyordu. Bunun kanıtlarından biri de, 1866 yılında adem-i merkezîyetçi yönetimden sadece on beş gün sonra vazgeçilmiş olmasıdır. Bu tarihten sonra Cafer Paşa, Sadık Sudan genel valisi olarak atanmıştır. Merkezi yönetime geri dönülmesinin nedeni, adem-i

⁶ - Robert Collins, *A history of Modern Sudan*, Cambridge, 2008, s.39.

⁷ - Mehmed Algadal, *Tarihü'l-Sudan el-Hadis* (تاريخ السودان الحديث), Hartum, 2018, s.78.

⁸ - Orhonlu Gengiz, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Ankara, 1996, s.114

⁹ - P. M. Holt, M. W. Daly, *A History of the Sudan: From the Coming of Islam to the Present Day*, London, 2011, s. 64.

¹⁰ - Zahra Gebril, a.g.e., s.120.

merkeziyetçiliğin yönetimde aksaklıklara ve sınır bölgelerinde huzursuzluklara yol açacağı yönündeki endişeydi¹¹.

İdari olarak her müdürlüğü'nün başına "kaymakam" unvanına sahip bir yönetici atanmıştı. Kaymakam, müdürlüğü'nün tüm idari işlerinden sorumlu olup, müdürlüğün ayrıca, her biri yüzbaşı rütbesinde bir subayın yönettiği merkezlere ayrılmıştı. Bu subayların yardımcıları ise Sudanlı kabile şeyhleri ve liderleriydi. Kabile şeyhleri, vergi toplama ve hükümetten kaçanları yakalama gibi görevlerde merkezi yönetime destek sağlamaktaydı¹².

Sudan'daki en önemli idari pozisyonlardan biri de kadılık müessesesiydi. Hattı zatında Kadı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli idari makamlar arasında yer almaktaydı. Habeşistan Eyaleti'nin kurulmasının ardından Abdülvahhab'ın eyalet kadısı olarak atanması, Osmanlı Sudanı'nda bu makamın varlığına işaret etmekte idi¹³. Func Sultanlığı döneminde de İslam hukukuna uygun kararlar veren bir yargı mercii mevcuttur.

Mehmed Ali Paşa'nın Sudan'da merkezi bir sistem kurmasının ardından "Sudan Genel Kadılığı" pozisyonu oluşturuldu. Bu makam, tüm müdürlüklerdeki kadı işlerini denetleyen ve devletin en yüksek mercilerinden biri olarak kabul edilmiştir. Her müdürlüğe bir kadı atanmakta ve bu kadılar devlet tarafından maaşa bağlanmaktaydı. Sudan Genel Kadısı aynı zamanda bu dönemde kurulan Fetva Meclisi'ne de başkanlık etmekteydi. Bu meclisin en önemli görevlerinden biri, temyiz için gönderilen davaları incelemektir¹⁴. Bu dönemde Sudan'daki kadı sisteminin önemli bir gelişim süreci geçirdiği açıktır.

Sudan, ilk kez bu dönemde divan sistemini tecrübe etmiştir. İlk olarak, merkezi otoriteye özgü olan Divanü'l-Hükümdar kurulmuştur. Ayrıca, Divanü'l-Müdürlük de Hartum Müdürlüğü'nde özel olarak oluşturulmuştur. Bu divanlar, hükümetin işlerini yöneten bir grup idareci ve kâtipten oluşuyordu ve bu idarecilerin çoğu Mısırlıydı. Bu çalışanlardan bir grubun Sudan'a yerleşerek yerel halkla evlendiğini ve el-Hakim (*Tabip* - طبيب) ailesi ile el-Atabani (atab adı verilen ev vergilerini toplayan (عتباني) ailesi gibi büyük aileler kurduğunu görmekteyiz. Daha sonra, Divan-ı Muhasebat kurulmuştur. Bu divanlarda resmi dil Osmanlı Türkçesiydi. Yeni hükümet ayrıca, güvenliği sağlamak için şehirlere askeri garnizonlarda kurmuştur.¹⁵

Orduya gelince, Sudan'ı fethetmek için yaklaşık 9.000 asker gönderildiği görülmektedir. Bundan sonra, İsmail Paşa ve Defterdar, Sudanlıları askere almak ve modern bir ordu kurmak amacıyla onları Mısır'a göndermeye başladı. Kaynaklara göre başlangıçta Sudan'dan Mısır'a yaklaşık 30.000 kişi gönderilmiştir. Bu askerler, Mehmed Ali Paşa'nın egemenliğini kurmak istediği Hicaz'a gönderilmek üzere eğitilmişlerdi. Ancak, çoğu sağlık sorunları nedeniyle ordugâhta hayatını kaybetmiştir. Ardından, Mehmed Ali Paşa, bu askerleri Sudan'a geri göndermek için çabalarını sürdürmüş ve onlara "Sudan'daki Siyah Cihatçılar" adı verilmiştir¹⁶. Diğer yandan Sudan'daki ordu, modern Mısır ordusunun çekirdeğini oluşturmak üzere Sudan'dan getirilen ve Siyah Cihatçılar olarak bilinen farklı unsurlardan, Türk, Faslı, Mısırlı ve Sudanlılardan oluşmaktaydı. Bu ordunun en önemli görevleri güvenliği sağlamak ve çeşitli şekillerde vergi toplamaktı. Yıllar geçtikçe bu grubun yönetimi zayıflamış ve sadece vergi toplar hale gelmiştir¹⁷. Bununla beraber Siyah Cihatçı (الجهادية السود) Tugayı'nın, modern Sudan ordusunun çekirdeğini oluşturduğu söylenebilir; zira bu birlik, dönemin Sudan'daki askeri kurumlarının tanık olduğu gelişim düzeyini yansıtan, sabit bir idari yapıya göre organize edilmiş eğitim ve disiplinle karakterize edilmiştir.

Bu dönemde meydana gelen bir diğer önemli gelişme, Sudan şehirlerinin gelişmesiydi. Sudan şehirlerindeki ilerleme sadece yönetim alanında olmamış, aynı zamanda bu şehirler, mal üretimi, ticaret ve

¹¹ - Defter No. 537, Şevki el-Cemal, *el-vesā'ikü' l-Tārīhiyah li-siyāseti'l- Mısır fī 'l-Baḥrū' l-Aḥmer 1863-1879* (الوثائق التاريخية) (لسياسة مصر في البحر الأحمر), Arap Elbayan Komisyonu Matbaası, Kahire, 1959, s.47.

¹² - Dirar Salih, *Tarihü's-Sudan el-Hadis* (تاريخ السودان الحديث), Beyrut, 2008, s.53-55.

¹³ - CADB, BOA.KK.d.,no.214, s.24.

¹⁴ - Mehmed Algadal, a.g.e., s.79.

¹⁵ - Mehmed Algadal, a.g.e., s.80.

¹⁶ - Dirar Salih, a.g.e., s.85.

¹⁷ - Naoum Şukır, *Tarihü'l-Sudan* (تاريخ السودان), Beirut, 1981, s.90.

zanaat merkezleri haline gelerek ekonomik ve sosyal faaliyetlerin de merkezi olmuştur. Hurşid Paşa'nın 1826'da Osmanlı yönetiminin başkenti olarak seçtiği Hartum şehri gibi yeni şehirler de ortaya çıkmıştır. Ancak, bu şehirler küçük olup, köyleri andıran yapılarla sınırlıydı. Bu dönemde yaşanan göçler ve Sudan toplumunun bileşenleri arasındaki karışım sonucunda, şehirlerin nüfus yapısı farklı kabileler ve ırklar arasındaki bir karışıma dönüşmüştür. Yöneticilere yakınlık, ticari faaliyetler ve şehrin parlaklığı, bu şehirleri cazip hale getirmiştir. Bu şehirlerde tüccarlardan oluşan yabancı sınıflar ortaya çıkmış ve Mısırlı, Arap, Hintli ve Avrupalı tüccarlar, kapılarını açtıkları konsolosluklar ve şirketlerle güney Sudan'a kadar yayılmışlardır¹⁸.

Yine bu dönemde modern Batı tıbbı Sudan'a girmeye başlamış, ancak kültürel ve ekonomik durumlarından dolayı yaygınlaşamamıştır. Nitekim askeri, sivil ve yabancı olmak üzere çok sayıda Mısırlı ve Türk çalışanın varlığı, valinin devlet çalışanlarına, özellikle de askeri personele bazı tıbbi hizmetler sunmaya karar vermesine neden oldu ve ilk eczane 1858'de açılmıştır¹⁹.

Sonuç olarak Mehmed Ali Paşa'nın Sudan'daki modernleşme çabaları, bölgedeki yönetim, ordu, ekonomi ve sağlık sistemlerinin dönüşümünü başlatmış olsa da, bu reformların büyük kısmı, bölgenin yerel halkı tarafından tam anlamıyla benimsenmemiştir. Yine de, Osmanlı'nın bu dönemdeki modernleşme çabaları, Sudan'da kalıcı izler bırakmış ve sonraki yıllarda yapılan reformlar için temel oluşturmuştur.

2. Tarım Alanındaki Hamleler

Sudan'a askeri ve idari düzenlemeleri kalıcı olabilmesi hiç kuşkusuz üretimi güçlendirmeye bağlı olarak ekonominin yani yaşam standardının yükselmesine bağlaydı. Bu hedefe ulaşmak için Mehmed Ali Paşa, ve halefleri birçok sistem oluşturmak ve geliştirmek adına büyük çabalar sarf etmiştir. Kuşkusuz üretimin en önemli alanı toprağın işlenmesi idi.

Mehmed Ali Paşa, tarımla yakından ilgilenmiş ve tarım, onun ekonomik politikasının en önemli eksenini oluşturmuştur. Bu alandaki en önemli sözlerinden biri şudur: "Büyük emeklerle açtığımız Sennar'da ziraatı geliştirmek için ilim sahibi teknisyenlere ihtiyacımız var, bu yüzden bu konuyu ihmal etmeyin, yoksa çok pişman olursunuz"²⁰. Func Sultanlığı'nın ekonomisinin tarıma dayalı olduğu bilinmektedir. Habeşistan Eyaleti, Func Araplarından Suakin'e tahıl gönderildiği için bu bölgelerden gelen mahsullere bağlıydı²¹. Ancak, bu tarım gelenekseldi ve sadece geçimlik ekonomiye dayanıyordu; Sultanlık, ekonomik kâr getirecek nakit mahsul üretimine dayanmıyordu. Mehmed Ali Paşa, bu durumu değiştirmek ve tarımı modernleştirmek için birçok reforma girişmiştir²².

Bu noktadan hareketle, Mehmed Ali Paşa politikalarında tarım daha spesifik hale gelmiş ve Sudan'ı Mısır'a ilhak etme amacının, nakit mahsullerin geliştirilmesi yoluyla Mısır'daki ticareti canlandırmak olduğunu açıkça belirtmiştir. Sevakın Valisi Ahmed Paşa, 1867'de Tokar (طوكر) Deltası'na pamuk getirmiştir. Deneysel Amerikan pamuğu çeşitleriyle başlayan bu girişim, zamanla ticari ölçekte genişlemiştir. Pamuk ekimi için gerekli tohumlar Mısır'dan temin edilmiştir²³. Özellikle pamuk ekimine uygun topraklara sahip Doğu Sudan'daki Sinkat (سنكات) Akik (عقيق) bölgesinde pamuk yetiştirmeye teşvik etmiştir²⁴. Ayrıca bu bölgelerde çırçır fabrikalarının kurulması talep edilmiştir. Nitekim bu teşvik politikalarına bağlı olarak ilk çırçır fabrikaları 1847 yılında bu bölgede kurulmuştur. Bu reformlarla birlikte, Mehmed Ali Paşa'nın tarımda modernleşme hedefi doğrultusunda önemli adımlar atıldığı gibi

¹⁸ - Mehmed Algadal, a.g.e., s.56.

¹⁹ - Hassan Ibrahim, *Rihlet Mehmed Ali Paşa ila el-Sudan: et-Takrir el-Resmi* (رحلة محمد علي باشا الى السودان : التقرير الرسمي), Hartum, 2022, s.43.

²⁰ - Richard, Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, New York, Oxford University Press, London, s.50.

²¹ - CADB, BOA.ADVNS. MHM.d. no.26, hkm.35, s.12.

²² - Cengiz, Orhonlu, a.g.e., s.70.

²³ - Osman Hasan, *Tatvir el-ziraât fi 's-Sudan* (تطور الزراعة في السودان), Hartum, 2000, s.2.

²⁴ - Belge No. 122, Şevki el-Cemal, a.g.e., s.33.

tarımın endüstriye entegrasyonu bağlamında da ciddi çıktılar sağlanmıştır²⁵. Öyle ki bu ürünler aynı zamanda Sudan'ı küresel sermaye piyasasına bağlamıştır.

Diğer taraftan devlet, Nil'den uzakta yaşayan halkı su çarkları inşa etmek ve palmiye ağaçları dikmek için Nil'e yaklaşmaya zorlamak için çalışmıştır. Sudanlılara palmiye ağaçlarının nasıl dikileceğini öğretmek için uzmanlar gönderilmiştir. Ayrıca 1860 yılında meyve ağaçları ve sebze yetiştiriciliği Sudan'a tanıtılmış. Mısırlılar ve yabancılar portakal, nar ve üzüm gibi meyve ağaçları dikerek yeni narenciye üretim alanları oluşturulmuştur. Hartum'un kentsel gelişiminde açıkça görülen bahçe koordinasyonu oldukça yaygınlaşarak Mavi Nil çevresi ve kenarları bu tür üretim alanları ile zenginlik kazanmıştır. Sudan toplumu bütün bu yeni üretim türlerinden başka keten ve çivit gibi yeni ürünler yetiştirmeyi de öğrendiler²⁶. Öyle ki, İndigo yetiştiriciliğinden sonra Hurşit Paşa döneminde indigo fabrikaları kurulmuştur. İndigo dünya pazarında çok az talep gördüğü için küçük ölçekte üretiliyordu. Tütün de 1866 yılında Gadarif (القضارف) şehrinde ekilmeye başlanmıştır²⁷. Bu dönemde Sudanlıları tarım konusunda eğitmek için çok sayıda Mısırlı teknisyenin gönderildiğini görüyoruz. Liderlerin ve üst sınıfların çocukları, tarımın temellerini öğrenmek amacıyla üç yıl süreyle tarım eğitimi almak üzere Mısır'a gönderilmiştir.

Tarımda modernleşme çabaları yukarıda ifade edilenlerle sınırlı kalmayıp, Hurşit Paşa döneminde Sudan'daki sulama sisteminde yenileşme çalışmaları yapılmıştır. Hurşit Paşa, tarım sisteminin yağmur yerine sürdürülebilir sulama üzerine inşa edilmesi gerektiğine inanıyordu. Bu nedenle, müdürlüklerin farklı bölgelerinde su çarklarının imalatı ve bakımı için Mısır'dan kalifiye işçiler getirilmişti. Nil'in taşkın sularından faydalanmak için kanallar kazmak üzere Mısır'dan işçiler de gönderildi. Ayrıca Kash Nehri gibi bazı nehirler üzerinde baraj inşa etme girişimleri de vuku buldu²⁸.

Mehmed Ali Paşa'nın izlediği ekonomik politika, büyük ölçüde Sudan kaynaklarını doğrudan kullanmaya dönük olmasından dolayı toprak mülkiyet sistemi gelişmemiştir. Bu durum, geleneksel toprak mülkiyeti yapılarında da büyük bir değişiklik gerektirmemiştir. Bunlardan farklı olarak verimli topraklara Mehmed Ali Paşa'nın Sudan'a getirdiği yöneticiler, yasal dayanak olmaksızın geniş arazilere el koymuşlardır. Örneğin, Mehmed Hüsrev el-Defterdar'ın Kordofan'da uzun süre kalmamasına rağmen, çok geniş alanları ektiği görülmüştür. Sudan'daki üst sınıflar da Hartum'da çiftlik sahibi olabilmek için çaba sarf etmiştir. Nitekim vali Hurşid Paşa'nın üzüm yetiştirmek için çiftlikleri bulunmaktaydı. Bu durum, bölgedeki toprak sahipliğinin büyük ölçüde güçlü kişilerin ve yöneticilerin denetimine girmesine yol açmıştır²⁹.

Tarımdaki modernleşme süreçlerinden sonra Osmanlı yönetimi, pamuk endüstrisi gibi tarımsal ürünlere dayanabilecek endüstrilere odaklanmaya çalışmış, pamuk çırçırları kurulmuş ve bu da tekstil endüstrisinin gelişmesine yol açmıştır. Deri tabaklama gibi var olan bazı endüstrilerde de bilimsel yöntemlerin kullanıldığı bir gelişme yaşanmış. Sonuç olarak ayakkabı endüstrisi gelişmiş. Hurşit Paşa döneminde Sennar'da (سنا) bir cephaneliğin kurulduğu, ayrıca gemi inşa endüstrisinde de bir gelişme olduğu görülmektedir. Öyle ki, bu dönemde iki Nil'in birleştiği yerin yakınında gemi üretmek için bir fabrika kurulmuştur. Daha sonra gemi inşa endüstrisi ülkedeki önemli endüstrilerden biri haline gelmiştir. Sabun ve sigara endüstrisi gibi başka küçük endüstriler de ortaya çıkmış, ancak bunlar sınırlı kalmıştır. Bu dönemde Sudan ülkesinin sanayi alanında gelişmeye hazır olmadığını, hatta Mısır'ın bile güçlü bir sanayi tabanına sahip olmadığını, ancak Sudan'da hammadde bulunmasının bu sanayilerin kurulmasına yol açtığını söyleyebiliriz.³⁰

²⁵ - Osman Hasan, a.g.e., s.3.

²⁶ - Richard, Hill, a.g.e. s.55.

²⁷ - Başır Kuku, *Mellamh men Tarihü'l-Sudan fi Ahid el-Hidiv İsmail* (ملاحم من تاريخ السودان في عهد الخديوي اسماعيل), Hartum, 1990, s.180.

²⁸ - Makı Şibika, *el-Sudan A'bre El-kurun* (السودان عبر قرون), Birout, 1991, s.128.

²⁹ - Mehmed Algadal, a.g.e, s.107.

³⁰ - Mehmed Algadal, a.g.e, s.107-122.

Ayrıca Massava, Kassala, Gedaref ve El Obeid gibi bölgelerde pazarlar kurulduğu için, tarımın refahı ve Sudan'da güvenliğin yeniden sağlanması iç ticaretin faaliyete geçmesine yol açmıştır. 1864 yılında Sudan Ticaret Şirketi kurulmuş ve bu şirketin sözleşmesi, bir demiryolu hattı inşa etmesine ve Nil vapurlarını işletmesine olanak tanımıştır. Ticaretin ve tarım ürünlerine dayalı bu endüstrilerin hareketini kolaylaştırmak için Mısır yönetimi, ulaşım ve iletişim altyapısını geliştirmek ve modernize etmek amacıyla önemli adımlar atmıştır. Bu reformlar, Sudan'ın ekonomik canlılığını artırmış ve bölgenin daha entegre bir hale gelmesini sağlamıştır³¹.

3. Ulaşım ve İletişim

Daha önce de belirtildiği gibi, sükûnet ve güvenlik koşulları Mısır ve Sudan arasındaki ticaretin gelişmesine yardımcı olmuştur. Ayrıca Mehmed Ali Paşa ve hükümeti Sudan'da kara ve Nil taşımacılığını geliştirmek için çalışmıştır. Öyle ki Sudan ürünlerinin zarar görmeden taşınmasını kolaylaştırmak için tarihi ticaret kervan yollarını aktif hale getirmiştir. Bu dönemde Sudan Mısır'a üç ana güzergâh üzerinden bağlanıyordu. Bunlardan Sennar'dan başlayıp Berber (بربر) şehrine ulaşana kadar Şendi'ye (شندي) giden bir rota, daha sonra Mısır'a ulaşana kadar Atmur Çölü'nü geçen güzergahta yeni menziller inşa etmiştir. İkinci güzergâh ise Sennar-Şendi'den başlayıp Berber'e, oradan da Kızıldeniz'deki Suakin'e ulaşan ve deniz yoluyla Mısır'a taşınan güzergâh yollarını onartmıştır. Ayrıca Sudan'ın batısından (Darfur'dan) gelen ve Darbu'l-Erbain (درب الأربعين) Yolu olarak bilinen üçüncü bir güzergâh ki Darbu'l-Erbain Yolu eski Mısırlılardan beri Sudan'dan ithal edilen malların Mısır'a taşınması için kullanılan yolun güvenlik teşkilatını geliştirmiştir. Karayollarındaki bu güvenlik, konaklama ve yolların iyileştirme çabalarından başka Mehmed Ali Paşa ve hükümeti, malları taşımak için gerekli develeri ya satın alarak ya da sahiplerinden kiralayarak ticaretin akıcılığını sağlamak içinde tedbirler almışlardır.

Diğer taraftan Sudan'daki Yeni Osmanlı yönetimi nehir taşımacılığına önem vermiş ve 1820'den beri büyük çaba sarf etmiştir. Mehmed Ali Paşa 1838-1839'da Sudan'ı ziyaret ettiğinde, büyük gemilerin geçebileceği bir pusula rotası inşa edilmesini emretmiştir. Bu zamana kadar Sudan halkı sadece malların taşınmasında ve balıkçılıkta kullanılan ahşaptan yapılmış küçük tekneleri biliyordu. Bu tekneler şelalelerin ve akıntıların varlığı nedeniyle Mısır ve Sudan arasındaki ticari taşımacılıkta kullanılmazdı. Sudanlılar ayrıca modern buharlı ve dizel motorlu tekne yapılacağını da bilmiyordu. Sudanlıların nehir taşımacılığını kullanmamasının bir diğer nedeni de nehir taşımacılığına uygulanan ağır vergilerdi. Bu, Func sultanatının sonunda var olan birkaç Nil yolculuğunun durdurulmasına yol açmış. Bir başka neden de bu gemiler ya da tekneler hırsızlığa maruz kaldığı için güvenlik eksikliğiydi³². Ancak XIX.yüzyılda hükümet ucuz olduğu için nehir taşımacılığına önem vermiştir. Hurşit Paşa döneminde Beyaz Nil, El-Kamlin, Sennar ve Berber'de tekne üretimi için bir tersane inşa edilmiştir³³. Mühendisler ve uzmanlar da dahil olmak üzere tekne üretimi için gereken tüm ihtiyaçlar getirilmiştir. Hükümet ayrıca tüccarlar ve bölge halkıyla birlikte çalışacak komiteler kurarak denizciliği organize etmek ve kolaylaştırmak için çalışmıştır. Her bölgeye ithalatın güvenliğini sağlamaktan sorumlu bir kişi atanmıştır³⁴.

İsmail Paşa ayrıca Sudan ve Mısır'ı birbirine bağlayan bir demiryolu hattı inşa etmeye çalışmıştır. En kısa ve kestirme yolları bulmak için mühendisler gönderilmiştir. Projeye Sudan Demiryolu adı verilmiş. İngiliz uzmanlar Barry ve Walker, demiryolu hattını uzatmak için güvenli rotaları seçmekle görevlendirilmiştir. İnşaat maliyetinin 9 milyon pound olacağı tahmin ediliyordu. Nil'e paralel güzergâh seçilerek, projenin hayata geçirilmesi ve denetlenmesi için Şahin Paşa görevlendirilmişti. Bu demir yolu yapım sürecinde projede işçi bulmak gibi bazı engeller ortaya çıkmış ise de projenin ulaştığı her bölgenin

³¹ - Şevki el-Cemal, "Velâyetü'l-Habeşetü'l-Osmaniye beyn Vilâyeti Cidde ve el-idaretü'l-Misri1818-1885" (ولاية الحبشة العثمانية بين (ولاية جدة والإدارة المصرية 1818-1885), *El-Dara Dergisi*, Sayı.2,1997, s.86.

³² - Nasim Makar, *Ahval el-Sudanü'l-iktisâdiya* (أحوال السودان الاقتصادية), Yüksek lisans tezi, Kahire Üniversitesi, 1956, s.54.

³³ - Richard Hill, a.g.e, s.61.

³⁴ - Richard Hill ,a.g.e, s. 60.

sakinlerinin demiryolunun inşasında çalışmasıyla aşılmıştır³⁵. Ayrıca Nil Nehri'ni Sevakin şehri üzerinden Kızıldeniz'e bağlayan başka bir demiryolu inşa etme fikri de mühendis İsmail El-Faki tarafından tasarlamakla görevlendirilmiş ise de Mısır'da Hidiv İsmail'in mali sorunları baş gösterince Sudan Demiryolu projesi askıya alınmıştır³⁶.

4. İletişim Araçları

1865 yılında Mısır'da posta hizmetleri yabancı bir şirket tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Bu şirket daha sonra Mısır hükümetine devredilmiştir. İlk Mısır posta pulu 1866 yılında basılmıştır. Bunu takiben, Mısır hükümeti posta hizmetlerini Sudan'a genişletmek için çalışmalara başlamıştır. 1867 yılında Sevakin'de, 1869 yılında Massava'da ve 1875 yılında Hartum'da birer postane açılmıştır. Böylece Osmanlı Sudanı'nın tüm bölgeleri posta ağıyla birbirine bağlanmıştır. Sudan Postası, 1878 yılında Evrensel Posta Birliği'ne katılmıştır. Nakliye hatları Kızıldeniz'in çeşitli limanlarına kadar uzatıldıktan sonra, Mısır'dan Sudan limanlarına posta taşımak kolaylaşmıştır³⁷. Belgede belirtildiği üzere, haftada bir kez Suakin'den posta taşımak amacıyla bir gemi tahsis edilmiş, ayrıca Hartum'dan Suakin'e posta taşımak üzere komiteler kurulmuş ve Hartum ile Sevakin arasındaki yolun iyileştirilmesine özel önem verilmiştir³⁸.

Bu dönemdeki en önemli iletişim araçlarından biri 1863 yılında kullanılmaya başlanan telgraftı. Bu telgraf ağı, Mühendis Kiger'in gözetiminde Alman Siemens şirketi tarafından inşa edilmiştir. Mühendis Kiger, Richard Hill tarafından yayımlanan anılarında projenin hayata geçirilme aşamalarını anlatmıştır. Demir direkler İngiltere'den getirilmiş ve Nil üzerinden taşınmıştır. Bu direkler pahalıydı ve hırsızlığa karşı korunmaları gerekiyordu³⁹. Belgede, telgraf malzemeleri ve mühendislerin getirildiği, ardından Sevakin'de tören havası içinde telgraf direklerinin dikilmeye başlandığı belirtilmiştir⁴⁰. Telsiz telgraf, müdürlüklerin başkentlerinin çoğunu kapsıyordu. Telgrafın önemi, Mısır'daki Hidiv ile iletişimi sağlamak ve kolaylaştırmak için çalışması ve bunun da ülkedeki idari işleri kolaylaştırmasında yatmaktadır. Telgraf ayrıca merkezden malzeme talep edilen Darfur bölgelerinin fethedilmesine de katkıda bulunmuştur⁴¹. 1870 yılında telgraf ağının uzunluğu 2110 kilometreye, telgraf bürolarının sayısı ise Mısır Telgraf İdaresi Başmühendisi Selame Bey'in denetiminde 21 büroya ulaşmıştır⁴². Telgrafın temel amacı Sudan'ı Mısır'a bağlamak ve daha sonra Sudan'ın bölgelerini ve müdürlüklerini birbirine bağlamaktır. Ülkenin genişliği nedeniyle diğer yerlerde neler olup bittiğini bilmek zordu, ancak telgraf hatlarının tamamlanmasıyla ülke iyi yönetilmiş. Çalışanların yeterliliğini sağlamak amacıyla Sevakin ve Hartum'da telgraf sanatını öğretmek için iki okul açılmıştır⁴³.

5. Endüstri

Mehmed Ali Paşa, Mısır'da sanayinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Sanayinin itici güçlerinden biri olan taş kömürü gibi yeni unsurlar bu dönemde kullanılmaya başlanmıştır. Suyun ve

³⁵ - Şevki el-Cemal, *Tarihü'l- Sudan Vadi'n-Nil ve Alâkatuhü bi-Mısır min Akdemi'l- 'uşur ila'l- vakti'l- hazır* (تاريخ السودان وادي النيل وعلاقتة بمصر من اقدم العصور الى الوقت الحاضر), Kahire, 2008, s.132.

³⁶ - Hüsin Hamid, *Vilâyetü'l-Habeşetü'l-Osmaniye 1866-1818* (ولاية الحبشة العثمانية 1866-1818), s.200.

³⁷ - Hüsin Hamid, a.g.e., s.203.

³⁸ - Defter No. 558, Şevki el-Cemal, a.g.e., s.69.

³⁹ - El-Emin Saeed Mehmed el- Emin Saeed, *Siyaseti Mehmed Ali fi el-Sudan* (سياسة محمد علي في السودان), Hartum, 1941, s.112.

⁴⁰ - Defter No.3543, Şevki el-Cemal, a.g.e., s.67.

⁴¹ - Makî Şibika, *El-Sudan A'bre El-kurun* (السودان عبر قرون), Birout,1991, s.173.

⁴² - Şevki el-Cemal, *Siyasetü'l-Mısır fi'l-Bahr el-Ahmer fi'l-Nısfı'l-sani mine'l-Karn el-tasi-aşır* (سياسة مصر في البحر الاحمر في النصف الثاني من القرن التاسع عشر), Kahire, 1990, s.50.

⁴³ - Şevki el-Cemal, a.g.e, s.142.

rüzgarın gücünden yararlanmak için çeşitli girişimlerde bulunulmuş; en önemlisi ise, XVIII.yüzyılda Sanayi Devrimi'nin başlangıcında İngiltere'de keşfedilen buhar gücünden faydalanılmıştır. Mehmed Ali Paşa, barut ve silah üretimi yapan birçok askeri fabrika kurmuştur. Ayrıca şeker, cam, kumaş ve kağıt gibi diğer endüstriler de bu dönemde gelişme göstermiştir⁴⁴. Daha önce de belirtildiği gibi, Sudan'ın bazı şehirlerinde indigo fabrikaları kurulmuştur. Bunun yanı sıra barut ve askeri kıyafet üretimi yapan fabrikalar da faaliyete geçirilmiştir. Sudan'da pamuk ekiminin başarılı olmasıyla birlikte, pamuk çırçırılama tesisleri gibi tarıma dayalı sanayi kolları da geliştirilmiştir. Ayrıca gemi yapım atölyelerinin yanı sıra sabun üretimi, deri tabaklama ve hafif tekstil gibi küçük ölçekli sanayiler de kurulmuştur⁴⁵.

Bir diğer önemli sanayi kolu ise altın madenciliğidir. Altın çıkarımı, Sudan'ın fethinin nedenlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Mehmed Ali Paşa ve yönetimi, özellikle Fazugli (فازوغللي) ve Beni Şaybun (بني شيبون) dağlarında madencilik faaliyetlerine büyük önem vermiştir. Bu amaçla yetenekli mühendisler yetiştirilmiş ve modern maden makineleri bölgeye getirilmiştir. Ancak tüm bu çabalara rağmen istenilen başarı elde edilememiştir. Elde edilen altın miktarı, yapılan yatırımları karşılamaktan uzak kalmıştır. Ayrıca, Sudanlı işçilerin ve diğer çalışanların, iklim koşulları başta olmak üzere çeşitli nedenlerle bu alanda çalışmak istemedikleri tespit edilmiştir⁴⁶.

Sonuç olarak XIX. yüzyılda Osmanlı-Mısır yönetimi döneminde, özellikle Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve halefleri zamanında Sudan'da uygulanan reform ve modernleşme çabaları, sadece münferit idarî veya ekonomik tedbirlerden ibaret değildir. Bu reformlar, Mısır'daki merkezi devletin hedeflerine hizmet edecek şekilde, ülkenin siyasal ve toplumsal yapısını yeniden şekillendirmeye yönelik kapsamlı bir projenin parçası olmuştur. İdarî alanda, yeni sancak ve vilayetler kurulmuş, bu bölgelerde sıkı merkezîyetçi bir idare sistemi benimsenmiştir. Vergi sistemi yeniden düzenlenmiş ve devlet ile toplum arasındaki ilişkiyi yeni bir zemine oturtan modern bir idarî yapı oluşturulmuştur. Tarım alanında ise bazı bölgelerde su değirmenleri ve savak sistemleri kullanılarak sürekli sulama yöntemleri uygulanmaya başlanmıştır. Devlet desteğiyle pamuk gibi nakit ürünlerin ekimi teşvik edilmiş, toprak mülkiyetinin düzenlenmesi ve sınırlı da olsa tarımsal yatırımlar özendirilmiştir.

Ulaşım ve iletişim alanında kuzey ile güneyi ve büyük şehirleri birbirine bağlayan yeni yollar açılmış, telgraf ve posta hatları kurulmuştur. Bu gelişmeler, Sudan'ın Mısır'daki merkezî idareyle idarî ve ekonomik bağlarını güçlendirmiştir. Aynı zamanda idarî ve askerî karaktere sahip modern şehirlerin ilk örnekleri ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, başlangıçta bir idarî ve askerî merkez olarak kurulan Hartum, daha sonra ülkenin başkenti hâline gelmiştir. Bu reformların büyük ölçüde Osmanlı-Mısır yönetiminin askerî ve ekonomik çıkarlarını gözeterek planlanmış olmasına rağmen, uzun vadede Sudan'da modern devlet yapısının temellerini atan derin etkiler bırakmıştır. Bu dönem, Sudan'ın geleneksel yönetim yapılarından modern idarî ve örgütsel formlara geçiş yaptığı tarihsel bir dönüm noktası olmuş, ülkenin bugünkü karmaşık ve çok katmanlı yapısının oluşumuna zemin hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv belgeleri

CDAB,BOA.KK.d.,no.214, s.24.

CDAB,BOA.ADVNS. MHM.d. no.26, hkm.35, s12.

Belge No. 122, Şevki el-Cemal, a.g.e., s.33.

Defter No. 558, Şevki el-Cemal, a.g.e., s.69.

Defter No.3543, Şevki el-Cemal, a.g.e., s.67.

⁴⁴ - El-Certeli Ahmed. *Tarihü'l-Sanâ'at fî Mısır fî 'l-Nısfu'l-evvel min 'l-karn el-tâsi-aşr* (تاريخ الصناعة في مصر في النصف الاول من القرن التاسع عشر), Kahire,1952, s.90.

⁴⁵ - Mehmed Ebu Salim, *Tarihü'l-Hartum* (تاريخ الخرطوم), Beyrut, 1979, s.36.

⁴⁶ - Hassan İbrahim, *Mehmet Ali fî 'l-Sudan* (محمد علي في السودان), Yazarlık, Çeviri ve Yayıncılık Evi, Hartum, (yıl yok) s.129.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmed ,El-Certeli, *Tarihü'l-Sinâ'a fî Mısır fî'l-Nısfı'l-Evvel mine'l-karn el-Tâsı-Aşar* (تاريخ الصناعة) (في مصر في النصف الاول من القرن التاسع عشر), Dar Almarif,Mısır, 1952.

Algadal, Mehmed, *Tarihü'l-Sudan el-Hadis* (تاريخ السودان الحديث), Hartum Üniversitesi Yayınları, Hartum, 2018.

Bağçeci Yahya, İsyandan İtaate: Kavalalı Mehmet Ali Paşa Babıalı İlişkileri (1841-1849), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 32, Issue: 32.

Collins Robert, *A history of Modern Sudan*, University Press, Cambridge, 2008.

El-Cemal, Şevki, *Tarihü Sudan Vadi'n-Nil ve Alâkatuhü bi-Mısır min Akdemi'l-'uşur ile'l- vakti'l-hazır*

(تاريخ سودان وادي النيل وعلاقتة بمصر من اقدم العصور الى الوقت الحاضر), Alanglu Mısır Kütüphanesi, Mısır, 2008.

El-Cemal, Şevki, *Siyasetü'l- Mısır fî'l-Bahri 'l-Ahmar fî'l-Nısf el-Thani mine'l-karn el-Tası-Aşar* (سياسة مصر في البحر الاحمر في النصف الثاني من القرن التاسع عشر), Dar al-Ma'arif, Kahire ,1990.

El-Cemal Şevki , *El-vasā'ik el-tārīkhīyah li-siyāsetü'l-Mısır fî'l-Bahrü 'l-Ahmar* 1863-1879 (الوثائق) (التاريخية لسياسة مصر في البحر الاحمر), Arap Elbayan Komisyonu Matbaası, Kahire,1959.

El-Cemal Şevki, “Vilâyetü'l-Habeşetü'l-Osmaniye beyn Vilâyeti Cidde ve el-idaretü'l-Mısria 1818-1885” (ولاية الحبشة العثمانية بين ولاية جدة والادارة المصرية 1818-1885), *El-Dara Dergisi*, Sayı.2,1997

Ebu Salim Mehmed,*Tarihü'l-Hartum* (تاريخ الخرطوم), Darü'l-cil, Beyrut, 1979.

Gebril Zahra, *19 Yüzyılda Sudanda Osmal Hakimiyetini Kültürel Etkileri*, yüksaklisans tezi, Sakarya Üniversitesi. 2022.

Hill, Richard, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, New York, Oxford University Press, London, 1959.

Hasan Osman, *Tatvurü'l-zirâât fî's-Sudan* (تطور الزراعة في السودان), Dar Hail baskevi, Hartum, 2000.

Hüsin Hamid, *Vilâyetü'l-Habeşetü'l-Osmaniye 1866-1818* (ولاية الحبشة العثمانية 1866-1818), Yüksek lisans tezi, Kahire Üniversitesi, 2004.

Ibrahim Hassan, *Mehmet Ali fî'l-Sudan* (محمد علي في السودان), Yazarlık, Çeviri ve Yayıncılık Evi,Hartum, yıl yok.

Ibrahim Hassan, *Rhlat Mehmed Ali Paşa ila el-Sudan: et-takrir el-resmi* (رحلة محمد علي باشا الى السودان :) (التقرير الرسمي), Arthria Yayın ve Dağıtım Evi, Hartum, 2022.

İde Ramazan, *Osmanlı Moderleşmesi Açısından II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, 2017.

Kuku Başır, *Mellamh men Tarihü'l-Sudan fî ahidü'l-Hidiv İsmail* (ملامح من تاريخ السودان في عهد الخديوي) (اسماعيل), Hartum Üniversitesi Yayınevi, Hartum, 1990.

Makar Nasim, *Ahval El-Sudan El-iktisâdiya* (احوال السودان الاقتصادية), Yüksek lisans tezi, Kahire Üniversitesi, 1956.

Nour,Tarig, *Osmanlı Sudan Sevak'nde Türk – İngiliz Rekabeti*, Iskenderiye Kitap, İstanbul, 2020.

Saeed, Mehmad Al- Amin, *Siyasetü'l- Mehmed Ali fîs--sudan* (سياسة محمد علي في السودان), Ulusal Yayıncılık

Kütüphanesi, Hartum,1941.

Salih, Dirar, *Tarihü'l-Sudan el-Hadis* (تاريخ السودان الحديث), Dar Maktabat elhaya,Beyrut, 2008.

Şibika Maki *Es-Sudan A bre El-kurun* (السودان عبر قرون), Dar eL-juil,Beyrut,1991.

Şukır, Naoum, *Tarihü'l-Sudan* (تاريخ السودان), Dar Aljul, Beyrut, 1981.

Ulukaya Gülşen, “Osmanlı Devleti'nin Mısır'da Kurduğu Hükümet Sistemi” , *International Ankara Congress on Scientific Research IV* April 1-3, 2022 Ankara/ TURKEY,981.), Kral Abdülaziz Evi, Dara Dernği, 1996.

KARSHOUM, E. A. M.-ERAVCI, H. M., XIX. Yüzyıl Sudanı'nda Modernleşme Hamleleri, AUSBD, 2025, 8(15), 65-76